

УДК 811.161.2'367.7

КАТЕГОРІЯ ЛОКАТИВНОСТІ ЯК ПІДКАТЕГОРІЯ НАДКАТЕГОРІЇ СУБСТАНЦІЙНОСТІ ЕЛЕМЕНТАРНОГО ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Мірченко М. В.

У статті досліджено одну з категорій надкатегорії субстанційності – підкатегорію локативності. Показано складну взаємодію локативних субстанційних виявів у структурі надкатегорії, що моделює елементарне просте речення.

Ключові слова: надкатегорія субстанційності, підкатегорія локативності, елементарне просте речення, категорійна структура.

В статье исследовано одну из категорий надкатегории субстанциональности – подкатегорию локативности. Показано сложное взаимодействие локативных субстанциональных проявлений в структуре надкатегории, которая моделирует элементарное простое предложение.

Ключевые слова: надкатегория субстанциональности, подкатегория локативности, элементарное простое предложение, категориальная структура.

The article represents a category of the supercategory of substantiveness – the subcategory of locativeness. Complex interaction between locative substantive effects in the structure of supercategory modeling the elementary simple sentence is explicated.

Key words: the supercategory of substantiveness, the subcategory of locativeness, the elementary simple sentence, the categorical structure.

Семантико-синтаксична структура речення ґрунтується на його семантико-синтаксичних категоріях. Семантико-синтаксична категорія речення – це семантико-синтаксичний різновид синтаксичної реченнєвої категорії, який спрямований на відображення позамовної дійсності й охоплює загальним семантичним змістом кілька взаємопротиставлених і формально виражених реченнєвих значень видових щодо цієї категорії понять.

Характерну ознаку системи семантико-синтаксичних реченнєвих категорій становить те, що в реченні функціонують і його структурують дві семантико-синтаксичні надкатегорії – предикатність (ознаковість у широкому розумінні) і субстанційність (предметність), навколо яких групуються підпорядковані їм семантико-синтаксичні величини – підкатегорії, категорії та грами. Сукупність цих категорій чітко розмежує прості семантично елементарні речення, з одного боку, і складні речення та похідні від них прості семантично неелементарні речення – з другого.

Важливу роль у дослідженні семантико-синтаксичних категорійних явищ відіграє обґрунтована кваліфікація семантичних типів предикатів і зумовлених їхньою семантико-синтаксичною валентністю субстанційних синтаксем і категорій. Семантико-синтаксичний різновид синтаксичних категорій тісно пов'язаний із морфологічною частиномовною категорійністю і семантичним структуруванням словотвірних категорій.

Субстанційність як семантико-синтаксична надкатегорія елементарного речення тісно пов'язана з предикатністю як його (речення) семантико-синтаксичною надкатегорією. Саме ці дві надкатегорії формують різні типи семантично елементарних простих речень. Проте вони й істотно розрізняються. Надкатегорія предикатності елементарного простого речення являє собою семантико-синтаксичну надкатегорію, властивість предикатного слова передавати сукупність значень власне-ознаки (дії, процесу, стану, якості, кількості) і в типових виявах функціонувати в ролі центрального компонента семантико-синтаксичної структури речення. А субстанційність – семантико-синтаксична надкатегорія елементарного простого речення, яка виражає значення власне-предметності (реальної, а не граматичної предметності), властивість власне-іменникового слова передавати сукупність функційних значень власне-предметності (суб'єкта, об'єкта, адресата, інструментала, локатива) і в типових виявах виступати в ролі залежної від предиката іменникової синтаксеми. Із

зіставлення дефініцій двох надкатегорій впливає, що предикатність центральніша за субстанційність.

Субстанційність як вершинна щодо значення власне-предметності семантико-синтаксична величина в семантично елементарному простому реченні у відповідний спосіб структурована, безпосередньо підпорядковуючи п'ять підкатегорій: суб'єктність, об'єктність, адресатність, інструментальність і локативність. Останні відповідно виявляють подальше категорійне і графемне членування в його ієрархічно-функційному структуруванні. Зокрема, підкатегорія суб'єктності в зовнішньому стосунку до інших субстанційних підкатегорій є центральною, а категорія суб'єкта дії всередині підкатегорії суб'єктності, тобто за внутрішніми суб'єктними характеристиками, формує її (підкатегорії суб'єктності) ядро.

Завдання статті. Окреслити категорію локативності елементарного простого речення як складову надкатегорії субстанційності. Показати графемну структуру субстанційної локативності на тлі інших складників цієї надкатегорії.

Локативну субстанційну семантику викликають три основних групи предикатів: власне-локативні, локативні предикати процесу і локативні предикати дії. Як підкреслює І. Р. Вихованець, характерну рису цих дієслів (йдеться лише про дієслівні предикати – М. М.) становить наявність у їхній структурі локативного постфікса (прийменника), який диференціює лексичні значення дієслів і викликає семантичну і морфологічну варіативність локативних субстанційних синтаксем [1, с. 130]. Помічено, що субстанційну локативність виражають три варіанти синтаксем: статичної локалізації, динамічної локалізації напрямку руху і динамічної локалізації шляху руху [1, с.130]. Таку семантичну варіативність зумовлюють прийменники-постфікси, які й переводять іменникові компоненти при локативних дієсловах-предикатах в аналітичні прислівники (на морфолого-синтаксичному рівні) і локативні синтаксеми. Гама просторових відношень, синтаксичним показником яких, здебільшого, виступає прийменник-постфікс, дуже широка й охоплює різні локативні моделі розміщення суб'єкта й об'єкта. Пор.: "Просторові відношення, які існують в об'єктивній реальності, представлені в мові категорією місця, або локативності. Місце – це простір, на (у) якому хтось перебуває або щось розташовується, поверхня, що являє собою верхній шар маси речовини, рідини тощо, на якій щось відбувається, розташовується" [3, с. 27]. Всі вони групуються навколо семантичної осі контактності – дистантності із обов'язковою мотивацією щодо статичності й динамічності [1, с.130]. Контактне локативне значення передбачає наявність у семантико-синтаксичній структурі локативного об'єкта-орієнтира – зовнішнього (пасивного) і внутрішнього. Значення внутрішнього суб'єкта-об'єкта орієнтира програмують дієслівні постфікси типу *в, всередині, зверху, на, посеред, зверху, поверх, поверху, серед* з формами місцевого, родового та знахідного відмінків, напр.: *Ховайтеся у хату та краще мовчіть...* (В. Винниченко); *Павло стояв посеред двору прислухаючись до німотної тиші в селі...* (Гр. Тютюнник); *Жінка везе волами віз соломи. Сама стоїть зверху соломи* (Нар. тв.); *І здається їй* (Нимидорі), *що вона в Києві в Лаврі, на вечерні на страстях* (І. Нечуй-Левицький); *На яру стояло чимале село; посеред села біліла невеличка нова церква* (І. Нечуй-Левицький); *На озеречку поверх льоду повиходила зеленкувато-блакитна вода* (М. Стельмах) (пор., *Очі його дивились кудись уперед, поверх ворога* (Г. Тютюнник "Вир"), де у першому *поверх* у значенні "вище від" належить і до дистантних.

Підкатегорія локативності, підпорядкована надкатегорії субстанціальності, вказує на статичні й динамічні просторові характеристики предметів, їхню контактну чи дистантну локалізацію. Вона охоплює дві категорії – категорію статичної локалізації і категорію динамічної локалізації з їхнім подальшим графемним плануванням.

Категорія статичної локалізації, безпосередньо підпорядкована підкатегорії локативності, виражає нединамічне контактне й дистантне розташування предметів і зумовлена семантико-синтаксичною валентністю власне-локативних предикатів (*бути, перебувати, розташовуватися, опинятися* й под.) і локативних предикатів процесу (*сидіти, стояти, лежати, висіти*). Ця категорія має дві графеми – графему контактної статичної локалізації і графему дистантної статичної локалізації. Семантичну своєрідність графем категорії статичної локалізації зумовлює численна група просторових прийменників, яких у сучасній українській літературній мові нараховується близько дев'яноста.

Грамема контактної статичної локалізації позначає нединамічний контакт із внутрішньою частиною предмета або з його поверхнею. Контактні прийменники *в* із місцевим відмінком іменників, *в, всередині, серед* з родовим відмінком виражають значення внутрішньої локалізації, прийменники *на* з місцевим відмінком, *поверх, зверху, вверху* з родовим відмінком – значення місця на поверхні предмета; прийменники *посеред* і *посередині* з родовим відмінком – значення місця як у внутрішніх межах просторового орієнтира, так і на його поверхні. Напр.: *Другого дня ми були в Києві* (О. Довженко); *В саду лежав глибокий сніг* (М. Коцюбинський); *Людина перебуває не над природою, а всередині природи* (М. Холодний); *Антон стояє серед хати, як стовп, і мовчав* (С. Чорнобривець); *Коло його стара мати сидить на ослоні* (Т. Шевченко); *Низка сушених грибів, привезених мамою, лежала поверх одягу* (Є. Гуцало); *Стою я сам посеред нив чужих, Немов покинута офіра* (П. Тичина); *Павло стояє посеред двору* (Гр. Тютюнник).

Грамема дистантної статичної локалізації передає неконтактне розташування предметів, тобто вказує на відсутність контакту з просторовим орієнтиром. Близько вісімдесяти прийменників виражають семантичні варіації цієї грамеми, а саме: а) загальну дистантну локалізацію (прийменники *поза* і *за* з орудним відмінком); б) дистантну локалізацію за ознакою близькості – віддаленості стосовно просторового орієнтира (прийменники *біля, коло, побіля, близько, близько від, поблизу, неподалік, неподалік від, недалеко, недалеко від, поодаль* та ін. з родовим відмінком); в) дистантну локалізацію між просторовими орієнтирами (прийменники *між, поміж, проміж* з орудним або родовим відмінком); г) локалізацію по колу (прийменники *навколо, довкола, навкруг, довкруг* та ін. з родовим відмінком); ґ) дистантну локалізацію на горизонтальній (прийменники *перед* і *поперед, поряд з, поруч з, за, поза з орудним відмінком; поперед, поперед, проти, навпроти, спереду, позад, позаду, поряд, поруч, збоку, обабіч* та ін. з родовим відмінком) і вертикальній (прийменники *над, понад, під, попід* з орудним відмінком; *вище, нижче* та ін. з родовим відмінком) осі. Напр.: *Він уже не живе поза собою* (Л. Первомайський); *Нема моєї пари в селі і за селом* (М. Рильський); *Засмучений і стомлений стояв він біля веранди..* (О. Довженко); *Герман опинився недалеко вічарської колиби.. біля обгородженої овечої кошари* (І. Франко); *Хутір .. лежав неподалік станції* (П. Загребельний); *Між коморою та будиночком ворота й хвіртка. Біля воріт дві тополі* (О. Довженко); *Між брил – фіалки у траві* (М. Нагнибіда); *Навколо ставка – верби густим вінком* (Г. Тютюнник); *Штабні працівники стоять довкола Фрунзе* (О. Гончар); *Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом* (Ю. Яновський); *Поряд з Людмилою – гарненька брюнетка* (А. Головка); *Поперед розвідки, задривши догори голову, стояв Гордій Байда* (П. Панч); *Здоровило в одному чоботі стояв позад шевця* (М. Стельмах); *Ось навпроти універмагу – картинні галереї* (П. Тичина); *Поруч хаток.. стояли височенні ожереди сіна..* (З. Тулуб); *Обабіч залізничної колії лежали зорані поля* (П. Загребельний); *Над землею стояла сіра густа завіса* (Ю. Збанацький); *Під величезною липою стіл, засланий червоним сукном* (Г. Тютюнник); *І от на висоті Ай-Петрі Ми опинились – вище хмар* (М. Рильський).

Категорія динамічної локалізації, безпосередньо підпорядкована підкатегорії локативності, вказує на напрямок і шлях руху з їхніми контактними або дистантними характеристиками стосовно просторового орієнтира. Вона має шість граем: грамему контактного вихідного пункту руху, грамему дистантного вихідного пункту руху, грамему контактного кінцевого пункту руху, грамему дистантного кінцевого пункту руху, грамему контактного шляху руху і грамему дистантного шляху руху.

Грамема контактного вихідного пункту руху позначає рух із внутрішніх меж предмета або з його поверхні. Контактні прийменники *з, від, з-посеред, зсередини* з родовим відмінком виражають вихідний пункт руху з внутрішніх меж просторового орієнтира, а прийменник *з* із родовим відмінком – також вихідний пункт руху з поверхні просторового орієнтира. Напр.: *Зі школи на майдан вивалила дівтора* (А. Головка); *Прибігла мати від сусід і впала, плачучи, на груди* (В. Сосюра); *Де-не-де видніється з-посеред того золотого, шумливого та пахучого моря синє чаруюче око блавату..* (І. Франко); *Падає з голови залізна каска* (О. Довженко); *Сержант випустив повід цяцькованої вуздечки і неохоче сплигнув з коня* (О. Гончар).

Грамема дистантного вихідного пункту руху вказує на рух із пункту поза межами просторового орієнтира. Дистантні прийменники передають такі семантичні варіації цієї грамеми: а) дистантну початкову межу руху або його дистантний загальний вихідний напрямок (прийменники *від*, *з боку* з родовим відмінком); б) дистантний вихідний рух з місця перед предметом (прийменники *з-перед*, *з-поперед* з родовим відмінком); в) дистантний вихідний рух із протилежного боку предмета (прийменники *з-за*, *з-поза*, *з-позад* з родовим відмінком); г) дистантний вихідний рух із місця над предметом (прийменники *з-над*, *з-понад* з родовим відмінком); ґ) дистантний вихідний рух із місця під предметом (прийменники *з-під*, *з-попід* з родовим відмінком); д) дистантний вихідний рух із місця між предметами (прийменники *з-межи*, *з-поміж*, *з-проміж* з родовим відмінком) тощо. Напр.: *Пішов собі з-під хати в садок походити* (Т. Шевченко); *Нарешті від хвилерізу відходить шаланда на веслах* (Ю. Яновський); *Оленка йшла двором від річки* (І. Ле); *Підійшли з боку Чонгара ешелони Інтернаціонального полку* (О. Гончар); *Мельникова постать раптом зникає з-перед очей, мов розпустилась в імлі* (М. Коцюбинський); *Літак наближався до Волги з-за далекого лісу* (О. Ільченко); *З-поза дерева вийшов вусатий солдат* (Л. Первомайський); *Лише з-над хмар часом прилине Прощання з літом журавлине* (П. Тичина); *Далеко десь з-понад самого Бугу сірою грудкою покотився в село заєць* (М. Стельмах); *А очиці, наче блискавиці, Так і грають з-попід брівок темних!* (Леся Українка); *Вилізли тині з садків, з-під стріх, із-за повіток* (А. Головка); *Телефоніст вийшов з-поміж гіллястих дерев, усміхаючись роті* (О. Гончар).

Грамема контактного кінцевого пункту руху позначає рух усередину предмета або на його поверхню. Контактні прийменники в із знахідним відмінком і *до*, *всередину*, *посеред* з родовим відмінком виражають значення руху у внутрішні межі предмета, а прийменники *на* із знахідним відмінком і *насеред* з родовим відмінком – значення руху на поверхню предмета. Напр.: *В церкву, як з кінокадру, влетів молодий русявочубий полковник* (М. Стельмах); *Бульба засміявся, як гроза, і рушив з синами до світлиці* (О. Довженко); *... ми всі разом пішли всередину вокзалу* (П. Тичина); *В нестямі Параска охопила горщик, вийшла насеред двору, трахнула ним об землю* (К. Гордієнко); *Вода стекла по чорному обличчю на сорочку і капнула на штани* (Є. Гуцало); *Стала вона до діброви учащати* (Марко Вовчок).

Грамема дистантного кінцевого пункту руху вказує на рух поза межі просторового орієнтира. Дистантні прийменники передають такі семантичні варіації цієї грамеми: а) дистантний рух у бік предмета (прийменники *на*, *в* із знахідним відмінком); б) дистантний рух у простір перед предметом (прийменники *перед*, *поперед* із знахідним відмінком); в) дистантний рух у простір за предметом (прийменники *за*, *поза* із знахідним відмінком); г) дистантний рух у простір вище предмета (прийменники *над*, *понад* із знахідним відмінком); ґ) дистантний рух у простір нижче предмета (прийменники *під*, *попід* із знахідним відмінком); д) дистантний рух у простір між предметами (прийменники *між*, *поміж*, *проміж* із знахідним відмінком) та ін. Напр.: *І ти бредеш по мокрому піску На вогник той, немов мала дитина...* (А. Малишко); *У синяву підносяться чолом Тут буками взеленені Карпати* (М. Рильський); *Підійду до ганку, повний дивних дум* (В. Сосюра); *Євгеній ішов з Регіною вулицею у напрямі її помешкання* (І. Франко); *Люди йшли у бік станції* (О. Гончар); *Приїхала фірою на вулицю Куліша перед батьківський дім* (І. Вільде); *Та пішов козак, торбину, взявши, за синє море!* (Т. Шевченко); *Старі сиві птахи, злякані звуком походу, важко злітали понад галяву* (П. Загребельний); *Ясногорська забила під великий цупкий брезент...* (О. Гончар); *В нестямі дерлися кудись між стрімке каміння і знову скочувалися вниз* (О. Гончар); *Галя, почувши, вийшла за ворота* (Панас Мирний).

Грамема контактного шляху руху вказує на рух у внутрішніх межах певного простору або на поверхні предмета. Здебільшого орудний безприйменниковий відмінок і прийменники *по* з місцевим відмінком, *через* і *крізь* із знахідним відмінком виражають значеннєві відтинки контактного шляху руху. Напр.: *Пожадливо, повними грудьми втягаючи в себе морозне повітря, подався Семен дорогою ген за село* (М. Коцюбинський); *Котилася тарілочка По крутій горі.* (Л. Глібов); *Летять по полю білі коні – Вітрів січевих табуни* (Д. Павличко); *Ой летіли лебедоньки через*

темний бір (М. Рильський); *Загін Чубенка помалу посувався крізь ліс* (Ю. Яновський).

Грамема дистантного шляху руху позначає різні вияви не контактного щодо просторового орієнтира шляху руху. Зокрема, дистантні прийменники передають такі семантичні варіації цієї грамеми: а) дистантну динамічну локалізацію позаду рухомого просторового орієнтира (прийменники *за, вслід за, слідом за, навздогін за* з орудним відмінком; *вслід, навздогін* з давальним відмінком); б) дистантну динамічну локалізацію близько просторового орієнтира (прийменники *лише* з родовим відмінком: *повз, попри* із знахідним відмінком); в) дистантну динамічну локалізацію щодо протилежного руху предмета – просторового орієнтира (прийменники *назустріч, навстріч* із давальним відмінком); г) дистантну динамічну локалізацію в напрямку перетину руху предмета – просторового орієнтира (прийменник *навперейми* з давальним відмінком). Напр.: *Побігла дівчинка за сannyaми...* (Г. Хоткевич); *Сергій їде міжряддями слідом за Лесею* (В. Козаченко); *Люди ... побігли навздогін за втікачами, нічого не бачачи в темряві* (П. Загребельний); *Услід мені дивились сині очі, як зоря* (В. Сосюра); *Андрій пройшов мимо ченця, змирявши його поглядом, повним зневаги й ненависті* (О. Довженко); *Або їде попри хату молодець* (Г. Хоткевич); *Велетень плив назустріч людині в морі* (Ю. Яновський); *Василик біг якраз навстріч Орлюкові* (О. Довженко); *Грицько присів, знайшов книжку і кинувся навперейми собаці* (С. Васильченко).

Категорійне значення субстанціальної локативності реалізують переважно прийменники, через які виявляємо локативну валентність предикатів. Пор.: "... у прийменникових сполуках **створюється враження** залежності відмінка від прийменника, оскільки у великій кількості випадків використання того або іншого прийменника зумовлює використання певного відмінка..., але річ у тому, що сам-то прийменник залежить від дієслова, так що, наприклад, дієслово *в'їхати* вимагає неодмінно прийменника *в*, дієслово *отказаться* – прийменника *от*, дієслово *подойти* – прийменника *под* та *к* і под., у тих випадках, коли прийменник може сполучатися з двома або трьома різними відмінками, вибір відмінка залежить знову ж таки від дієслова... керування відмінком в обох випадках виходить від дієслова, тільки в одному випадку дієслово визначає прямо **відмінок**, а в другому випадку дієслово визначає **прийменник**, а вже **прийменником – відмінок**" (виділено нами. – М. М.). Прийменник мотивує локативну семантику в певній відмінковій формі. У семантико-синтаксичній структурі речення локативні субстанціальні синтаксеми зі значеннями місця, напрямку руху, шляху руху займають відповіді позиції. Локативна синтаксема завжди стосується сильновалентної площини в реченні, але вона й не є факультативною у реченнєвій семантиці.

Література

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 256 с.
2. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
3. Степаненко М. І. Просторові поширювачі в структурі простого речення / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2004. – 463 с.